

Pongrácz Alex¹

„Nem álmod-e az, hogy egyszer láthatatlan légy?”²

A természettel kapcsolatos felfogás változásai és a szuverenitás kizöldítésének esélyei

Richard Fleischer 1973-ban rendezett disztópikus Cli-Fi (*climate fiction*) alkotása, a *Zöld szója* (*Soylent Green*) 2022-ben, a valamikori kék bolygó élehetlenné vált metropoliszában, a történet szerint negyvenmillió lakosú New York-ban játszódik. A globális léptékű ökológiai katasztrófa miatt „talpalatnyi föld” sem maradt a polgárok számára, és Vivaldi igencsak tanácstalan lenne, ha az évszakokról szeretne hegedűverseny sorozatot komponálni, ugyanis egész évben drasztikus hőhullám teszi próbára a lépcsőházakban, templomokban, és egyéb közösségi színtereken összezsúfolódó emberek fizikai és mentális tűrőképességét: a hőmérséklet gyakorlatilag még az éjszaka folyamán sem csökken 30 Celsius-fok alá. A lakosság étkeztetését hatósági jegyrendszer útján oldják meg, a csapból már egyáltalán nem folyik víz, a fák teljesen eltűntek a városból, a főtéren összetorlódott, működésképtelen ócskavassá vált gépjárművek pedig csak még tovább fokozzák a posztapokaliptikus hangulatot. Eközben a szupergazdagok Bourbon whiskyt, marhahúst és gyümölcsöket fogyasztanak, és „bútorként” aposztrofált szolgálólányokkal mulatják az idejüket. A film egyébként illeszkedett a kor meglehetősen pesszimista hangulatot képviselő atmoszférájába: mindössze öt évvel Paul R. Ehrlich *Népességbomba* című könyvét,³ egy esztendővel a Római Klub prominensei által jegyzett, *A növekedés határai* címet viselő jelentést⁴ követően, valamint André Gorz tanulmányával (*A gépkocsi társadalmi ideológiája*)⁵ egy időben került a mozik műsorára.

A film természetszerűleg „költői túlzások” egész sorával élt, arra azonban bizonyára csak kevesen fogadtak volna, hogy 2019 júniusában vezető hír lesz az információs szupersztrádán, hogy India hatodik legnépesebb városában, Csennai-ban ötmillió lakos vízellátása bizonytalanná vált, mivel a lakóházakban már nem folyik víz a csapokból.⁶ 2019 perzselő júniusa azzal a sokkoló hírrel zárult, hogy a franciaországi Gallargues-le-Montoux-ban 45,8 Celsius-fokot mértek,⁷ de a július sem igazán bizonyult alkalmasnak a kedélyek lehűtésére: a szibériai Jakutföld plusz 30 Celsius-fokos hőmérsékletében bikinis influenzszerek

¹ Adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

² Rilke, Rainer Maria: *Duinói elégiák – A kilencedik elégia*. Rilke ebben az elégiában azt a kérdést teszi fel a Földnek, hogy nem álmodik-e a láthatatlanságról? A költemény a Föld és az ember viszonyának teljesen új alapokra helyezését sürgeti, amelyben bátran vállaljuk a jelen világunkat uraló válsággal való szembenézést. Az osztrák költő szerint tarthatatlan ugyanis az az állapot, amelyben pusztán használati értékkel bíró tárgyként tekintünk a planétára. A Föld megérdemli, hogy a szeretet érzésével forduljunk felé, ne tárgyként, hanem alanyként szemléljük, és „face to face” beszéljünk hozzá. Rilke, Rainer Maria: *Sonderheft des 37. Bandes von Dichtung und Volkstum*. Metzler, Stuttgart, 1936, 75. o.

³ Ehrlich, Paul E.: *The Population Bomb*. Ballantine Books, New York, 1968.

⁴ Meadows, Donella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen – Behrens, William W., III.: *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Potomac Associates – Universe Books, New York, 1972.

⁵ Gorz, André: *L'idéologie sociale de la bagnole*, in *La Sauvage*, septembre/octobre 1973.

⁶ Iván András: *Volt, aki a vízért leszúrta a szomszédját*.

https://index.hu/kulfold/2019/07/11/india_csennai_klimavaltozas_viz_valsag_elfogyott_viztarozo_kiapadt_vizhi_any/ (2019. július 23.)

⁷ Fábrián Tamás: *Megdölt az abszolút melegrekord Franciaországban, majdnem 46 fokot mértek*. https://index.hu/techtud/2019/06/28/megdolt_az_abszolut_melegrekord_franciaorszagban_tobb_mint_45_fokot_mertek/ (2019. július 23.)

lepték el a térséget, Alaszkát pedig soha nem látott tartós hóhullám sújtotta.⁸ (E hírek olvasatán óhatatlanul is eszembe jutott Mark Lynas pesszimista jóslata, miszerint amennyiben az ökológiai rendszereink visszafordíthatatlanul egyensúlytalansági állapotba kerülnek, akkor a következő évszázadban a globális hőmérséklet akár 6 Celsius-fokkal is emelkedhet.⁹) Eközben Donald J. Trump, az Amerikai Egyesült Államok 45. elnöke humbugnak, valamint kínai hoaxnak (összeesküvés-elméletnek) nevezte a klímaváltozást,¹⁰ Jair Bolsonaro, az Amazonas-medence esőerdeinek védettségét feloldó Brazília elnöke pedig hazugnak titulálta a brazil úrkutatási intézet kutatóit, amiért bebizonyították, hogy felgyorsult az esőerdők pusztulása.¹¹ E néhány, mozaik-szerűen bemutatott fejlemény láttán úgy gondoljuk, hogy újra aktuálissá váltak Ady Endre elégikus hangvételű sorai: „Valahol utat vesztettünk.”¹² Az alábbi tanulmány célja, hogy görcső alá vegye az említett útvesztés főbb állomásait, és megoldást kínáljon arra, hogy miként lehet kitevélyezni a jelenleg végeláthatatlannak tűnő zsákutcából.

I. A természettel kapcsolatos felfogás változásai

Az ókor embere általában véve törekedett arra, hogy szoros egységben éljen a természettel. A görögök például szigorú határvonalat igyekeztek húzni a természet (*phüszisz*), illetve a törvény vagy szabály (*nomosz*) között. A Kr. előtti VI. század görög természetfilozófusai a természetet az állandó, egyetemes értékek eredőjeként határozták meg; ennek háttérében feltehetőleg az állt, hogy az emberi szükségletek kielégítése nagymértékben a természettől függött.¹³ Hiba lenne azonban azt gondolnunk, hogy az ókori Hellász városállamaiban ismeretlen fogalomnak számított a természet kincseinek pusztítása. A természet kapcsán az ókori filozófusok nem kizárólag annak szépségéről vagy hasznosságáról „tudósítottak”, hanem már az ember természettel szembeni romboló tevékenységéről is. Platón a *Kritiasz* lapjain például már a Kr. előtti IV. században az athéni erdőirtás kártékony hatásairól volt kénytelen beszámolni: „S ami megmaradt (...), olyan az egykorihoz képest, mint egy megbetegedett test csontváza. (...) Akadnak olyan hegyek, amelyek ma ugyan már csak méheket táplálnak, de nem is olyan régen tetőgerendának alkalmas fákat vágtak róluk a legnagyobb házépítésekhez, s e háztetők ma is épek.”¹⁴

Érdekességként említjük meg, hogy a két legnagyobb görög filozófus, Platón és Arisztotelész egyaránt magasabb rendű lénynek találták az állatokhoz képest az embert. Platón szerint ugyanis amíg az emberek egyszerre rendelkeznek értelmes lélekkel (*to logisztikon*), az indulat lelkével (*to thümoiesz*), valamint a vágyakozás lelkével (*to epithümetikon*), addig az állatok nem bírnak a „legnemesebb lélekreszként” azonosítható logisztikkonnal, tehát sohasem

⁸ *Plusz 30 fokban bikiniben pózolnak az emberek a szibériai jégmezőnél.* <https://24.hu/élet-stilus/2019/07/21/plusz-30-fokban-bikiniben-pozolnak-az-emberek-a-szibériai-jégmezőnél/> (2019. július 23.); Dévai László: Alaszkában olyan meleg van, hogy felbomlottak a természet törvényei. <https://24.hu/élet-stilus/2019/07/11/alaszkában-olyan-meleg-van-hogy-a-felbomlottak-a-termeszet-tovényei/> (2019. július 23.)

⁹ Lynas, Mark: *Six Degrees. Our Future on a Hotter Planet.* Fourth Estate, London, 2007.

¹⁰ Smejkal Péter: *Donald Trump elnök hálát adott saját magáért...* <https://forbes.hu/uzlet/donald-trump-elnok-halat-adott-sajat-magaert-es-kozben-a-klimavaltozast-is-megszakertette/> (2019. július 23.)

¹¹ Domschitz Máttyás: *Bolsonaro hazugnak tartja az állami kutatókat...* https://index.hu/techtud/2019/07/20/bolsonaro_hazugsaggal_vadolja_a_brazil_urugynokseget_miota_kiszamolta_k_hogy_milyen_utemben_pusztulnak_az_esoerdok/ (2019. július 23.)

¹² Ady Endre: *Fáradtan biztatjuk egymást,* in Ady Endre: *Halottak élén.* Athenaeum Rt. kiadása, Budapest, 1923, 57-58. o.

¹³ Szoboszlai-Kiss Katalin: *Röviden a szofista nomosz-phüszisz antitéziszről.* In Szoboszlai-Kiss Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig.* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2018, 67. o.

¹⁴ Platón: *Kritiasz*, 111a. In *Platón összes művei. Harmadik kötet.* Ford.: Kövendi Dénes. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984, 419. o.

részesülnek az értelemből/gondolkodásból.¹⁵ Arisztotelész továbbgondolta mestere tipizálását, de azon túl, hogy az állatokat a vegetatív vagy tápláló lélek (*to threptikon*), valamint a szenzitív vagy érzékelő lélek egyébként hármasként lélek részével is felruházta, a *nousz*-ból, azaz az értelmes lélek-összetevőből (ezáltal a szenvedő, illetve cselekvő értelemről) ugyancsak kizárta.¹⁶ Arisztotelész természetesen tartotta, hogy a „növényzet az állatok kedvéért, az állatok pedig az ember kedvéért vannak, és pedig a háziállatok munkára és táplálkozásra egyaránt, a vadak pedig, ha nem is mind, de a legnagyobb részük táplálkozásra, s más hasznos célra szolgálnak, hogy ruha és egyéb szükségleti cikkek készüljenek belőlük. Ha tehát a természet se tökéletlenül, se hebehurgyán semmit nem alkot, ebből szükségképp az következik, hogy mindezen teremtményt az ember használatára hozott létre.”¹⁷ Az ókori görög gondolkodás állatokról való gondolkodását illetően is léteztek azonban a többségi állásponthoz képest kivételek. Porphüriosz szerint például az állatok a *logosz* – a teremtő és fenntartó szellem – részét képezik. Ilyen minőségükben az újplatonista gondolkodó azt vallotta, hogy az állatok az ember rokonai, ezért az emberek igazságtalanságot követnek el, ha rosszul bánnak velük.¹⁸ Empedoklész, Plutarkhosz és a püthagoreusok ugyancsak az állatok és az emberek „egy töről fakadása” mellett foglaltak állást.¹⁹

A perzsa-görög háborúk ismert – ám még Hérodotosz által is némi szkepszissel kezelt – epizódja, amikor Xerxész Kr. e. 480-ban háromszáz ostorcsapást méretett a Helleszpontra, majd a tenger „rabságát” szimbolizáló lábbéklyót süllyesztetett a habokba, amiért a vihar megsemmisítette a perzsa hadak átkelésére kiszemelt hidat. A tenger „megkorbácsolásával” megbízottak a „munka” közben állítólag szózatot is intéztek a tengerhez, hangsúlyozva, hogy a „keserű víz” „rossz cselekedete” miatt az Úr büntetést mért rá, Xerxész pedig át fog kelni, akár „kedvére van” ez a tengernek, akár nem. E szürreális jelenetsort követően a perzsa uralkodó kivégeztette a hídépítőket, majd parancsot adott az új híd verésére.²⁰

Az ókori rómaiak sem feltétlenül a természeti értékek iránti elköteleződés miatt váltak híressé. Galénosz római anatómus feljegyzése szerint sokkalta jobban szeret malacokat boncolni, mint majmokat, mert az utóbbiak „furcsa arcot” vágnak, amikor beléjük vágják a kést. A krónikák szerint Galénosz honfitársai előszeretettel kínoztak meg vagy mészároltak le állatokat a Colosseumban, ami alól az emberként elhíresült – ám rabszolgának, azaz élő dolognak számító – kétlábú főemlősök sem képeztek kivételt.²¹ Ugyanakkor Celsus és Porphüriosz az emberek és az állatok egyenlősége mellett érveltek.²²

Az európai kultúrára eredetileg nagy hatást gyakorolt az a bibliai hagyomány, amely szerint Isten a paradicsomkertet az embernek adta, majd arra szólította fel Noét és utódait, hogy „szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a Földet!”²³ A korai konzervatív magyarázat szerint Isten mindent az ember javára teremtett, és istentelen dolog lenne ennek a

¹⁵ Platón: *Az állam*, 441a. Ford.: Jánosy István. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2001, 144.; Orvos Levente: *A lélek halhatatlansága valamint a test eredeti és végső épségének alapvető szempontjai Aquinói Szent Tamásnál. A tamási értelmezés aktualitása a mai teológiában. Doktori disszertáció.* Pázmány Péter Egyetem Hittudományi Kar, Budapest, 2015, 55. o.

¹⁶ Orvos: *i. m.*, 64. o.

¹⁷ Arisztotelész: *Politika*, 1256b. Ford.: Szabó Miklós. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 84. o.

¹⁸ Gyöngyösi Zoltán: *Az állatok joga és jogalanyisága.* Jogi Fórum publikáció. https://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/dr_gyongyosi_zoltan-az_allatok_joga_es_jogalanyisaga%5bjogi_forum%5d.pdf (2019. július 23.)

¹⁹ Rodman, John: *The Dolphin Papers*, in *The North American Review*, Vol. 259., No. 1. (Spring, 1974), 19. p.

²⁰ Balla Károly: *Tolnai Világtörténelme – Az ókor története I. Az őskortól a rómaiak történetéig.* Magyar Kereskedelmi Közlöny, Hírlap-és Könyvkiadó-Vállalat, Budapest, é. n. (1908?), 312-318. o.

²¹ Pinker, Steven: *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az emberiség?* Ford.: Gyárfás Vera. Typotex, Budapest, 2018, 517. o.

²² Rodman: *i. m.*, 19. o.

²³ 1 Mózes 9:1. *Szentírás, mely az egész Ó és Új Testamentomot foglalja magában, az Apokryphus könyvekkel egyetemben.* Ford.: Kámory Sámuel. A fordító költségén, Pest, 1864, 10. o.

megváltoztatására törekedni. A kereszténység korai formája szintén nem ösztönzött a természet radikális átalakítására. (Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy Szent Ágoston – miközben a természetet az isteni gondviselés működéséből következő csodaként tartotta számon – tovább ápolta azt az ókori gondolkodásbeli hagyományt, amely szerint az állatok az értelem hiánya folytán alacsonyabb rendűnek bizonyulnak az embernél.²⁴) Az 1198-ban pápává választott III. Ince úgy látta, hogy az ember nem bizonyulhat többnek az állatnál, hiszen „Isten a föld sarából formálta az embert, olyan elemből, amelynek méltósága másokénál kisebb. (...) Ily módon, ha az ember a tengeri élőlényeket nézi, magát alsóbbrendűnek látja, ha a levegő teremtményeit nézi, tudni fogja, hogy ő alsóbb rendű, ha a tűz teremtményeit nézi, látni fogja, hogy mindegyiknél lejjebb van, (...) mert az állatokkal azonos szinten találja magát, tudja, hogy hozzájuk hasonló. Az állat és az ember halála ugyanaz, és a feltételek számukra egyenlők. Az ember nem több, mint az állat. (...) Mi az ember: sár és hamu.”²⁵ Assisi Szent Ferenc (1182-1226), a ferences rend megalapítója a természet szeretetéről vált ismertté, és kísérletet tett arra, hogy „a természettel szembeni animisztikus-holisztikus attitűdöt beemelje a természeti szférába. Ferencnél a szolidaritás az egész teremtett világra vonatkozik (...), Nap-fiverről, Hold-nővérről, Szél-öcsről beszél, mi több, prédikál a kabócáknak és a halaknak, akik jámbor figyelemmel, áhítatosan csüngnek szavain.”²⁶

Lynn T. White középkor-történész értelmezésében ugyanakkor a modern ökológiai válság gyökere a Biblia világ-és emberképére – pontosabban annak helytelen, emberközpontú értelmezésére²⁷ – vezethető vissza, mert a nyugati társadalom a bibliai történetek nyomán határozta meg az ember és természet viszonyának ama paramétereit, amelyből aztán a zsidó-keresztény idő-és történelemszemlélet megágyazott a tudományos kutatás, és a technológiai fejlődés kifejlesztésének.²⁸ A keresztény középkor természetközpontú felfogását árnyalják továbbá Aquinói Szent Tamás (1225-1274) élővilágról vallott gondolatai is. Tamás szerint az élőlények hierarchikus rendbe szerveződnek: legalul a vegetatív lélekrész (növényi szint) található; ezt követi az érzéki lélekrész (állati formák; ez a belső érzékek szintjén magába foglalja a fantáziát, az érzéki memóriát, a vágyat, és a mozgást). A hierarchia tetején a szellemi, magasabb szintet képviselő ember foglal helyet.²⁹ A skolasztikus gondolkodó szerint az emberek állatok feletti uralma tulajdonképpen az isteni terv része, és az embernek mint racionális teremtménynek uralkodnia kell az irracionális lények (az állatok) felett.³⁰ Szent Tamás végül egészen annak kimondásáig jutott el, hogy az „isteni gondviselés az ember használatára szánta [az állatokat]. (...) Ezért az ember használhatja, akár meg is ölheti őket.”³¹

²⁴ Fehér Márta: *A természet változásai. Az ókortól a természettudományos forradalom kezdetéig*, in *Világosság*, 50. évfolyam, (2009 tavasz), 48. o.; DeGrazia, David: *Animal Rights. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2002, 4. p.

²⁵ Hughes, Donald J.: *An Environmental History of the World. Humankind's Changing Role in the Community of Life*. Routledge, New York, 2001, pp. 86-87. – Pontatlan bibliográfiai adatokkal – idézi: Simai Mihály: *A harmadik évezred nyitánya. A zöld fejlődés esélyei és a globális kockázatok*. Corvina Kiadó Kft., Budapest, 2016, 79. o.

²⁶ Kovács Gábor: *Bűn, Isten, ember, állat, gép, avagy a kigyó esete Frankensteinnel és a cyborggal. Esszé*. https://ligetmuhely.com/liget/kovacs-bun-isten-ember-allat-gep/#_ftnref9 (2019. július 23.)

²⁷ „És tőletek való félelem és rettegés szállja meg a föld minden állatjait, és az ég minden madarait; minden, ami csúszik-mászik a földön, és a tengernek minden halai kezeitekbe adassanak”, és így tovább. 1 Mózes 9:2. *Uo.*

²⁸ Whyte, Linn Jr.: *The Historical Roots of Our Ecologic Crisis*. In *Science*, Vol. 155., No. 3767 (1967), pp. 1203-1207. Idézi: Zamfir Korinna: *Biblia és környezetvédelem. Hermeneutikai és biblikus-teológiai megközelítés*. In *Pannonhalmi Szemle*, 17. évf., 4. szám (2009), 5. o.

²⁹ Orvos: *i. m.*, 90. o.

³⁰ Simai: *i. m.*, 79. o.

³¹ Idézi: Shevelow, Kathryn: *For the Love of Animals. The Rise of the Animal Protection Movement*. Henry Holt and Company, New York, 2008.

https://books.google.hu/books?id=CU3G6CbnZES&printsec=frontcover&dq=shevelow+love+of+animals&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwi7ueb_18vjAhWOp4sKHSd-BQsQ6AEIKDAA#v=onepage&q&f=false (2019. július 23.) Lásd még St. Thomas Aquinas: *No Friendship with Irrational Creatures*, in Clarke, Paul A. B. – Linzey, Andrew (eds.): *Political Theory and Animal Rights*. Pluto Press, London, 1990, pp. 102-105.

A középkorban „virulens” ún. állapoterek a természethez fűződő emberi viszony meglehetősen groteszk mivoltát jelképezik: e jogrend keretei között pert indítottak – a teljesség igénye nélkül – vincellérbogarak, ormányos bogarak, lárvák, sáskák, piócák, patkányok, egerek, disznók, kakasok ellen. Az ítéletek általában aszerint változtak, hogy a perbefogott állatokat Isten teremtményeinek tekintették-e, akik a természeti törvényt követték, avagy az emberekre büntetésből mért csapás kivitelezőinek, esetleg az egyházi tekintéllyel szembeszálló ördög eszközeinek.³²

A reneszánsz, valamint a racionalizmus fordulatától alapvető paradigmaváltás következett be a természethez fűződő relációban. A reneszánsz esszéista, Michel de Montaigne (1533-1592) még amellet érvelt, hogy „A természet gyöngéd vezető, de bölcs és igazságos is. Én mindig az ősi ösvényeit kutattam, hogy visszataláljak hozzá a mi mesterséges útjainkról. Mily szörnyű tévedés, hogy a természet egyes funkcióit aljasaknak bélyegezzük, csak azért, mert szükségesek! (...) Isten ajándékának egyetlen porcikája sincs, mely méltatlan volna gondozásunkra: az utolsó hajszálíg felelősek vagyunk érte.”³³ hamar más váltoállítókra terelték a gondolkodást. Egyre inkább utat tört magának az a gondolat, hogy a tudományra épülő technika révén az ember a természet tényleges urává válhat. A tudás eszerint az ember számára hatalmat biztosít a természet felett. Ez a felfogás az anyag és energia ember számára hasznos átalakítását sürgette. Francis Bacon *Új Atlantisz (Novum Organum, 1620)* című utópiája már egy új világ töretlen – időnként persze panglossinak bizonyuló – optimizmusát fejezte ki, melyben a természettudományok alkalmazása egy ésszerű, magas fokú technikai civilizáció kifejlődéséhez, egyben egy boldogabb emberi élethez vezet el. A modern tudomány ettől kezdve racionális, empirikus, rendszeres, és értékmentes vállalkozásnak bizonyult;³⁴ a fokozódó racionalizálódás folyamába lépve a tudás vagy az azzal kapcsolatos hit fog át mindent, hogy „elvileg nem játszhatnak közre titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak”, hanem „ellenkezőleg, számítással elvileg minden dolgot uralhatunk. Ez viszont a világ varázstalanítását jelenti. Nem kell többé a vadember módjára, akinek a számára léteztek ilyen titokzatos hatalmak, mágikus eszközökhöz nyúlni, hogy uralmunk alá gyűrjük vagy kérleljük a szellemeket. Hiszen ezt megteszik a technikai eszközök, megteszi a számítás.”³⁵

A tudomány célja e korszaktól kezdve a természet felett gyakorolt minél tökéletesebb uralom megteremtése – a megismerés során feltárt törvények tudatos alkalmazása útján, ahogy ezt Bacon megfogalmazta. A tudomány céljaként Bacon *A szfinx, avagy a tudomány* című esszéjében köntörfalazás nélkül a hatalmat jelölte meg: „a megoldás jutalma is kétfajta hatalom: [először] hatalom a természet felett, és [másodszor] hatalom az emberek felett. Az igazi természetfilozófia végső és valódi célja ugyanis a természet, a test, a gyógyítás, a technika és a többi számtalan dolog feletti hatalom.”³⁶ A baconi megközelítésben az „Emberi tudás és hatalom egy és ugyanaz”, következésképpen az *ars inveniendi*, a feltalálás mesterségén keresztül az ember a természet átalakítását jelölte meg elérendő célként.³⁷ Az ember tehát a kellő tudás birtokában akár az őt körülvevő világ „urává” is válhat. *A tudás dicsérete* című esszéiben Bacon valóságos ódát zengett a természet felett gyakorolt emberi kontrollról: „Az ember fölénye a tudásban rejlik, ez nem tűr kétséget. A tudás sok olyan dolgot rejteget, amit a

³² Bővebben lásd Ferry, Luc: *Új rend: Az ökológia*. Ford.: V. Tóth László. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 7-20. o.

³³ *Montaigne legszebb lapjai André Gide válogatásában*. Ford.: Kürti Pál. Officina Nyomda és Kiadóvállalat, Budapest, 1944, 75-76. o.

³⁴ Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 389. o.

³⁵ Weber, Max: *A tudomány mint hivatás*. Ford. Wessely Anna. In Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1998, 138. o.

³⁶ Bacon, Francis: *Sphinx, or Science. Explained of the Sciences*. In *Bacon's Essays and Wisdom of the Ancients*. Little, Brown, and Company, Boston, 1884, 412. o.

³⁷ Bendzsel Miklós: *Fátyoltánc a szabadalmi titok körül*. In *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 1. évf., 1. szám (2006), 9. o.

királyok összes kincse sem vethet meg, ami felett parancsaiknak nincs hatalmuk; amiről felderítőik és hírhozóik nem szolgálnak híradással, s forráshelyére hajósaik és felfedezőik nem vitorlázhatnak el. Ma csak pusztá elképzelésünkben uralkodunk a természetben, és alá vagyunk vetve kényszerének; ha azonban találmányainkban tőle vezetnénk magunkat, akkor a gyakorlatban is parancsolnánk neki.”³⁸ Lewis Mumford híres esszéjében³⁹ az *Új Atlantisz* kapcsán elsősorban a tudomány és a technológia között megteremtett, a maga korában újdonságként ható viszonyt jelölte meg az utópia fő nívumaként.⁴⁰ Mumford Bacon híressé vált aforizmáját – miszerint: a tudás hatalom – a modern techno-tudomány lényegét kifejező meglátásként azonosította.⁴¹

Bacon radikálisan újnak számító meglátásait a későbbiekben René Descartes (1596-1650) gondolta tovább. Az önmaguktól mozgó szerkezetek, gépek bűvkörébe kerülő francia filozófus természetképe azon alapult, hogy az elme (*res cognita*), valamint a természet (*res extensa*) két teljesen különálló, és egymástól független birodalomként fogható fel. A Descartes által lefektetett karteziánus felosztás végső soron az egyik legjelentősebb kísérletet jelentette arra nézve, hogy a *theriofilia* (az a nézet, hogy az állatok és az emberek szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és valamilyen alapvető értelemben egyenlők) és a *theriofobia* (az „irracionális, mohó, erőszakos és aljas” lényekként felfogott állatok gyűlölete, valamint a tőlük való félelem) közötti évszázados küzdelemben a mérleget az utóbbi javára billentse. Descartes dualizmusa ugyanis azt tanította, hogy az emberek racionális természete különvált az állatitól; s mivel az állatok nem bírnak elmével vagy lélekkel, tulajdonképpen élettelen anyagnak számítanak – olyan rendezett, „gépezethez hasonlító” anyagnak, amely az univerzum törvényei szerint működik. Fájdalom észlelésére csak a lélek képes, a pusztá gépek nem, következésképpen az állatok nem éreznek fájdalmat; látszólagos fájdalomsikolyaik csak a hibás vagy sérült gép által kiadott kellemetlen zörejek.⁴² A növények és az állatok gépekkel történő azonosítása a kor élőlényekről vallott standard felfogásává vált. Giovanni Borelli 1680-ban publikálta *Az állatok mozgásáról* szóló munkáját. Ebben amellet érvel, hogy „nem látunk semmit, ami jobban hasonlítana az állatokra és a növényekre annál, mint egy olyan automata, vagy óra, amely fogaskerekekből áll.”⁴³

Descartes 1637-es *Értekezésének* hatodik része amellet érvel, hogy a tűz, a víz, a levegő, a csillagok és az égboltozat, valamint a „bennünket környező egyéb dolgok” megismerését célzó gyakorlati filozófia segítségével ezeket az erőket, és működésüket – úgy, mint a mesteremberek a mesterségeket –, „felhasználhatnók mindarra, amire alkalmasak, s ezzel a természetnek mintegy uraivá és birtokosaivá válhatnánk.”⁴⁴ John Rodman értelmezésében a „karteziánus forradalom” lényege, hogy az embert elválasztotta a „nem emberi világtól”; a karteziánus filozófiai történelmi szerepe pedig abban rejlett, hogy

³⁸ *A tudás dicsérete* című Bacon-esszé (1592) idézi: Horkheimer, Max – Adorno, Theodor: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*. Ford. Bayer József. Gondolat – Atlantisz, Budapest, 1990, 19-20. o.

³⁹ Mumford, Lewis: Bacon: *A tudomány mint technológia*. Ford. Lukin Gábor. In Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986, 219-232. o.

⁴⁰ Nagy Ágoston: *Az Új Atlantisz és a politikaelmélet*. In *Szépirodalmi Figyelő*, 2013/1. szám, 47. o.

⁴¹ Mumford, Lewis: *The Myth of the Machine. The Pentagon of Power*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York, 1970, 110-129. o. Elemzésére nézve lásd Kovács Gábor: *Enkidu és a szajha – Lewis Mumford ökológiai kultúrkritikája*. In Laczkó Sándor (szerk.): *Az agresszió*. Magyar Filozófiai Társaság – Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Státus Kiadó, Szeged, 2016, 253-261. o.

⁴² Hay, Peter: *A tudomány és a tudás zöld kritikái*. In Scheiring Gábor – Jávör Benedek (szerk.): *Oikosz és polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. L' Harmattan – BCE Társadalomelméleti Kollégium – PPKE JÁK Környezetjogi és Gazdasági Szakjogok Tanszék – Védegylet, Budapest, 2009, 49-51. o.

⁴³ Idézi: Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben, 1300-1800*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2015, 43. o.

⁴⁴ Descartes, René: *Értekezés a módszerről*. Ford.: Szemere Samu, Boros Gábor. IKON Kiadó, Budapest, 1992, 68-69. o.

legitimálja a „nem emberi természet elleni erőszakos cselekedeteket”, és utat törjön egy olyan cselekvésnek, amelyet „már nem gátol intellektuális kétely vagy morális büntudat.”⁴⁵

A korábban hivatkozott Lewis Mumford a modern civilizációt vizsgálva Herman Melville *Moby Dick* című regényében vélte megelni az alapmítoszt. Az Ahab kapitány által elejteni kívánt fehér bálna tágabb megközelítésben az ember általános léthelyzetét, míg szűkebb értelemben a nyugati civilizációt testesíti meg, és végső soron az univerzum vak, esetleges erőit szimbolizálja. Ahab kapitány és legénysége ezzel szemben az ember értelem-és kultúráteremtő képességét reprezentálja. A társadalomban élő *én* a mumfordi megközelítésben a kultúra és az erkölcs megteremtésének köszönhetően „otthonná változtatja a nyers természeti erők uralta, emberidegen világot.” Mumford szerint egy adott kultúra vagy civilizáció egészséges mivolta azon áll vagy bukik, hogy az anyagi javak termelése és a szimbolikus javak (tudomány, erkölcsi eszmék, művészet) termelése harmóniában van-e egymással. A modern nyugati civilizáció számára igencsak felróható, hogy az anyagi és a szimbolikus javak termelése között korábban még fennálló egyensúly tudatos megbontására törekedett: Ahab kapitány eredendően racionális célja a későbbiek folyamán mániákus rögeszmébe fordult át: a bálna elejtése tulajdonképpen a természet feletti korlátlan uralomszerzés vágyának jelképévé vált. Az eszeveszett hajszá végül teljes pusztuláshoz vezetett: a hajó a kapitánnyal egyetemben megsemmisült. „A tanulság: a *hübrisz* bűnébe esett ember – és persze a civilizáció – nem kerülheti el a végzetét.”⁴⁶

E technicista felfogást termékenyítették meg a későbbiek folyamán azok a látványos sikerek, amelyeket az ipari forradalom technikai találmányai biztosítottak. Mindez elméleti alátámasztást is nyert Herbert Spencernek az „erősebb fennmaradását” exponáló tanaiban, amelyet Charles Darwin természetes kiválasztódásról szóló doktrínája⁴⁷ termékenyített meg. Eszerint az embernek sikerei révén kell igazolnia „erkölcsi felsőbbrendűségét”, azoknak a teremtményeknek pedig, amelyeknek nincsen elegendő energiájuk ahhoz, hogy fenntartsák magukat, a „keresztény természeti törvény” (aki nem dolgozik, az ne is egyék) „igazsága” nyomán „pusztulnia kell”.⁴⁸ Mindemellett Spencer a társadalmi fejlődés cezúráját a harcoss (militarista), illetőleg az ipari-gazdasági (pacifista) típusú társadalmak között húzta meg. Meglátása szerint „a legjelentékenyebb változás a nyugati társadalom egész történetében az, hogy a katonai uralmat fokozatosan ipari uralom váltotta fel. (...) a nagy választó vonal az, amely a katonai és ipari társadalmak közt húzódik, – a háborúból élő, és a munkából élő nemzetek között.”⁴⁹

A XIX. század második felétől kibontakozó ipari és mezőgazdasági fejlődés azonban nyilvánvalóvá tette azokat a kedvezőtlen hatásokat, amelyek a természeti folyamatok hiányos ismeretéből, esetleg a megszerzett ismeretekből való visszaélésből eredtek. Jean-Jacques Rousseau, a civilizációs fejlődés korai kritikusa már 1750-ben – korát jóval megelőzve – amellet érvelt az *Értekezés a tudományokról és a művészetekről*⁵⁰ lapjain, hogy a természettől való eltávolodással – ami a tudománynak, a művészeteknek, általában véve pedig a civilizációs haladásnak róható fel –, az erkölcs és az emberi jellem hanyatlásának, egyfajta „morális

⁴⁵ Rodman: *i. m.*, 23. o.

⁴⁶ Mumford, Lewis: *Melville: 'Moby Dick'*. In Mumford, Lewis: *Interpretations and Forecasts: 1922-1972. Studies in Literature, History, Biography, Technics, and Contemporary Society*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York – London, 1973, pp. 51-63. Idézi: Kovács Gábor: *A szfinx, az Ipad és a bűn. Lányi András új könyvéről*. In *Liget*, 28. évf., 4. szám (2015), 111-120. o.

⁴⁷ Darwin, Charles: *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben. I-II. kötet*. Természettudományi Társulat Könyvkiadója, Budapest, 1873.

⁴⁸ Spencer szavait idézi: Dardot, Pierre – Laval, Christian: *A globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Ford.: Loppert Csaba. EgyKettő Kiadó, Budapest, 2013, 135. o.

⁴⁹ Durant, Will: *A gondolat hősei*. Ford.: Benedek Marcell. Harmadik kiadás. Dante Kiadás, Budapest, 1931, 333. o.

⁵⁰ A mű teljes címe: *A Dijoni Akadémia 1750. évi pályázatával jutalmazott Értekezés a nevezett Akadémia által kitűzött kérdéssről: Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?*

bomlasztásnak” lehetünk tanúi. „A tudományok és a művészetek haladása nem járult hozzá valódi boldogulásunkhoz, (...) megrontotta erkölcsünket, s az erkölcsök hanyatlása kárt tett az ízlés tisztaságában.”⁵¹ Az „ősidők” ezzel szemben sokkal idillikusabbnak bizonyultak, és tragédiaként fogható fel, hogy messze kerültünk ettől a harmóniától: „Szép partvidéket látunk, melyet csak a természet keze díszített föl, és szomorúan érezzük, hogy eltávolodunk tőle. Amikor az ártatlan és erényes emberek szívesen vették, hogy az istenek tanúi lehetnek cselekedeteiknek, közös fedél alatt laktak velük. Ámde rövidesen gonosszá váltak, és kezdtek terhükre lenni ezek a kényelmetlen megfigyelők, ezért pompás templomokba száműzték őket. Végül aztán onnan is kikergették isteneiket, hogy ők maguk rendezkedjenek be a helyükön, vagy legalábbis az istenek templomai nem különböztek már a polgárok házáitól. (...) Sokasodnak az élet kényelmét szolgáló javak, tökéletesednek a művészetek, és terjed a fényűzés; ám közben elsorvad az igazi bátorság.”⁵² Az emberek a túlzó szükségleteik által motiváltan tehát önzővé és romlottakká válnak, a szabadság állapotát pedig az elnyomás, az ember-ember és ember-természet reláció kizsákmányolás általi meghatározottsága váltja fel.

A marxista kánon ugyancsak elítélő hangon nyilatkozott az ipari forradalom nyomán felbukkanó negatív trendekről. Friedrich Engels a környezeti problémáról 1876-ban az alábbi sorokat írta: „De azért ne kérkedjünk túlságosan a természetten aratott emberi győzelmeinkkel. A természet minden ilyen győzelemért bosszút áll rajtunk. Mindegyiknek elsősorban azok ugyan a következményei, amelyekre számítottunk, de másod-és harmadsorban egészen más, előre nem látott hatásai vannak, amelyek az első hatásokat fölöttébb gyakran újra megszüntetik. (...) Ilyenformán minden lépés eszünkbe juttatja, hogy korántsem úgy uralkodunk a természetten, mint ahogy a hódító egy idegen népen uralkodik, mint olyan valaki, aki a természetten kívül áll – hanem hogy hússal és vérrel és aggyal hozzá tartozunk és benne állunk, és egész fölöttébe gyakorolt uralmunk abban áll, hogy minden más lénynél jobban felismerjük törvényeit, és képesek vagyunk ezeket helyesen alkalmazni.”⁵³ Engels intelme arról szól, hogy a profitéhség, a hatalmi versengés, valamint a nemtörődomség súlyos visszaélések forrásává válhatnak, és veszélyeztethetik az emberiség jövőjét. Karl Marx *A tőke* harmadik kötetében a magánkezekben összpontosuló bolygó abszurd mivoltára hívta fel a figyelmet, és a rabszolgaság intézményéhez hasonlatosnak tekintette azt: „Egy magasabb [szintű] gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egy időben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a bolygónak. Csak birtokosai, haszonélvezői annak, és mint *boni patres familias* [jó családapák], kötelesek jobb állapotban hagyni örökül a következő nemzedékeknek.”⁵⁴

Az újkori természetfelfogásnak van egy olyan irányzata is, amely a természetben az eredetiség és a romlatlanság színterét látja. A romantika történelmi háttérében a francia forradalom eszkalációja, majd a napóleoni háború okozta állapotok miatti illúzióvesztés áll: a csalódás a „józan ész reményében”, illetve a polgári társadalomban. A romantikus világnézet némiképp ambivalens attitűdöket és eszméket próbált közös nevezőre hozni: evolucionista és konzervatív, misztikus és naturalista, katolikus és nacionalista szemléletmódokat.⁵⁵ A XIX. század első felének romantikus természetkultusza reflektálást jelentett a természet leigázásáról

⁵¹ Rousseau, Jean-Jacques: *Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?* In Rousseau, Jean-Jacques: *Politikafilozófiai írások*. Ford.: Kis János. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2017, 38. o.

⁵² *Uo.*, 29-30. o.

⁵³ Engels, Friedrich: *A munka szerepe a majomemberré válásában*. In Marx * Engels válogatott művek két kötetben. II. kötet. Szikra Kiadás, Budapest, 1949, 82-83. o.

⁵⁴ Marx, Karl: *A tőke*. III. kötet. III. könyv (töredék). A politikai gazdaságtan bírálata / A tőkés termelés összefolyamata. Ford.: Nagy Tamás. Szikra Kiadás, Budapest, 1951, 731. o.

⁵⁵ Rajkó Andrea – S. Nagy Katalin: *Művészettörténet. II. kötet. A 19. és a 20. század*. Typotex, Budapest, 2010, 11. o.

vallott felfogásra, és a logika, valamint az értelem kendőzetlen uralmával szemben az irracionális megközelítéshez való visszatérés táptalajául szolgált. A romantika tartalmazza azonban azt a racionális mozzanatot is, hogy a természetnek, mint az emberi lét színterének van egy bizonyos potenciális önértéke, amelyet nem szabad büntetlenül lerombolni. Míg a felvilágosodás északultusa afelé hajlott, hogy az ember az uralma alá hajthatja a természetet, a romantika művészei nem győzték hangsúlyozni, hogy a természet erői „természetük szerint” megzabolázhatatlanok, és gyakorta választották az ábrázolás tárgyául a tenger magányát (Caspar David Friedrich), az ijesztő viharokat (Turner), a vízeséseket, a monumentális hegyeket vagy éppen a sivatagokat. A felvilágosodás harmónia-fétisével és visszafogottságával szemben valósággal bálványozták a vad, egzotikus, furcsa és szabálytalan tereket. Míg a felvilágosodás a káosz mögötti rendezettséget fürkészte, ám vallástalan vagy éppen vallásellenes volt, a romantikusok a belső, rejtett szellemet keresték, és többségében mélyen vallásosnak bizonyultak.⁵⁶ A romantikus érzés kialakulásában tehát fontos szerepet játszott a természeti formák szépségének és fennkölségének felfedezése, illetve ezeknek a festészetbe, a költészetbe és a zenébe történő bevonása, és szinte metafizikai ranggal történő felruházása. Novalis például azt javallotta a boldogtalan, és a világban a helyüket nem találó embereknek, hogy vonuljanak el a „könyvek, a művészetek és a természet világába.”⁵⁷

A romantika természettel kapcsolatos felfogása dacára az ember „hatalma” a környezet felett drasztikus mértékben megnövekedett a korábbi századokhoz képest. A természet sebezhetőségének felfedezése a XX. század második felében valóságos sokkot idézett elő. Tudatosulásához nagyban hozzájárult az ökológia tudományának kialakulása is. Világossá vált, hogy az ember megváltoztatta a természetet, és egy olyan nagyságrendű „második természet” (művi környezetet) hozott létre, amely alig kisebb a bioszféránál. A nem organikus, a mesterséges világ, a „második természet” kultúrája a természettől való elidegenedéssel, a racionális, „a számító értelem egyeduralmával” fenyegetett.⁵⁸

A XXI. század elején az olvadó gleccserek, a váratlan áradások, a pusztító aszályok, az elsivatagosodó területek, a föld minőségének romlása, a tiszta víz egyes helyeken tapasztalható hiánya, a drasztikus hőhullámok, valamint a biológiai sokféleség csökkenése révén egyre nyilvánvalóbb jelei vannak annak, hogy egy globális ökológiai krízis küszöbén állunk. A bolygó népességének nagyarányú növekedése, a megnövekedett fogyasztói igények, valamint a lehetséges klímakatasztrófa következtében az élet fennmaradása, valamint az emberi faj túlélése vált tétté. Az ökológiai válság tudatosítása persze nem újdonság; egyes tudósok már 1977-ben felhívták az Exxon – a világ egyik legnagyobb olajvállalata – vezetőinek figyelmét arra, hogy az emberiség drasztikus hatással van a globális légkörre, ám a társaság vezetői csökkentették a klímakutatásra előirányozott költségeket, az 1980-as évekre pedig fel is számolták a programot. Ronald Reagan elnöksége alatt megvonták a forrásokat a napenergia-kutatástoktól, és majdnem felszámoltak egy kormányügynökséget, amely arra az eredményre jutott, hogy a fosszilis tüzelőanyagok égetése katasztrofális hatással van a légkörre. A fosszilis tüzelőanyagok használatát azonban nem csökkentették, mivel az a legnagyobb olaj- és gázvállalatok érdekeit sértette volna. E vállalatok igyekeztek kétséget ébreszteni a tudományos eredmények érvényességét illetően.⁵⁹ Michael Hardt és Antonio Negri szerint az élet minden szférája a tőkeakkumuláció vastörvényének rendelődött alá, a monetáris szempontok pedig mindenre rányomják a bélyegüket: „semmi sem menekülhet a pénz elől.”⁶⁰ David C. Korten

⁵⁶ *Uo.*, 11-12.

⁵⁷ Novalis: *Fragmenten*. Idézi: Davidov, Jurij: *A művészet és az elit*. Ford.: Szabó Miklósné. Gondolat, Budapest, 1975, 26. o.

⁵⁸ Meggyesi Tamás: *A városépítés útjai és tévútjai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1985, 8-9. o.

⁵⁹ A katasztrofális folyamat bővebb ismertetésére nézve lásd Rich, Nathaniel: *Losing Earth: The Decade We Almost Stopped Climate Change*, in *New York Times*, Aug. 1., 2018. <https://www.nytimes.com/interactive/2018/08/01/magazine/climate-change-losing-earth.html> (2019. július 24.)

⁶⁰ Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts, 2001, 32. p.

egyenesen a tőkés társaságok világmentéről beszél, ahol mindent a nagyvállalati érdekek érvényesülésének vetnek alá.⁶¹ (Zárójelben azért jegyezzük meg, hogy a globális kapitalizmus rendszere mellett a kommunista rezsim is élen járt a természeti értékek pusztításában. Roger Scruton szerint „a cseh erdők savas esővel való megmérgezésétől kezdve a fekete-tengeri tokhal kipusztításáig, a kollektív gazdaságok elhasznált és kimerült talajától a hanyatló ipar köré épült lélektelen betonvárosokig egyértelmű bizonyítékaink vannak arra, hogy a centralizált tervgazdaság már önmagában is környezeti katasztrófa.”⁶²)

II. Kizöldíthető-e a szuverenitás?

Az ember által a természetben okozott, (szinte) irreverzibilisnek bizonyuló károk folytán az ember számára etikai parancsként kellene tételeződnie, hogy felelősséget érezzen a természet iránt. A természet megóvását az teszi erkölcsi parancssá, hogy az emberiség sorsa egyértelműen a természet mindenkori állapotától függ. A környezeti károk ugyanis felhalmozódnak, összeadódnak, óriási kataklizmát alakítva ki ezzel. „Az erőforrásokat felemészítő, destruktív rendszerek gyors elterjedése, a globális megoldás hiánya, és a nemzetek közösségében uralkodó fejtelenség együttesen a szennyező anyagok olyan áradatát indították útjára, amely mindinkább felborítja bolygónknak a civilizáció fennmaradásához nélkülözhetetlen klímaegyensúlyát. Mi, emberek pedig késve ismertük fel, hogy milyen veszélybe is sodortuk magunkat. (...) Az emberi civilizáció összeütközésbe került a természet világával, és jelenleg is súlyos károkat okoz olyan fontos környezeti rendszerekben, amelyekről fajunk további gyarapodása függ. Ember és természet eme összeütközése számos szembetűnő következménnyel jár. A Földön élő fajok 20-50%-ának várható kihalásával még a XXI. század vége előtt; világunk legkiterjedtebb és legjelentősebb erdőterületeinek rohamos csökkenésével az erdőirtás nyomán; az óceánok elsavasodásával, fontos halfajok eltűnésével, és a korallzátonyok küszöbönálló pusztulásával; olyan, lassan lebomló, mérgező vegyi hulladékok felhalmozódásával, amelyek állandó fenyegetést jelentenek az emberre, és az élet más formáira; a termőtalaj-és talajvízkészletek fenntarthatatlan ütemű kimerítésével, és más egyébekkel. Ám a legsúlyosabb és legfenyegetőbb következmény egyértelműen a klímaválság.”⁶³ A természet biológiai egyensúlyának megbomlása, és az egyéb negatív jelenségek a mai mellett a jövő generációkat is veszélyeztetik – a jelenlegi nemzedékhez képest ráadásul az ő veszélynek való kitettségük még drasztikusabb mértékű. David Brower meglátása, miszerint „A Földet nem apáinktól örököltük, hanem unokáinktól kaptuk kölcsön”,⁶⁴ sokkal aktuálisabb, mint valaha.

Az ENSZ 2015-ben szervezett világcsúcán elfogadott agenda 14. pontja kitér az államok klímaváltozásnak való kitettségére is. „Az éghajlat változása korunk egyik legjelentősebb kihívása, és kedvezőtlen hatásai aláaknázzák valamennyi ország képességét a fejlődés fenntarthatóságára. A globális hőmérséklet emelkedése, a tengerek szintjének emelkedése, az óceánok savasodása, és az éghajlati változások más következményei súlyosan hatnak a tengerparti területekre, és a mélyebben fekvő országokra, beleértve sok kevésbé fejlett

⁶¹ Korten, David C.: *Tőkés társaságok világmente*. Ford. Kindler József et al. Magyar Kapu Alapítvány, Budapest, 1996.

⁶² Scruton, Roger: *Zöld filozófia. Hogyan gondolkozzunk felelősen bolygónkról?* Ford.: Szilágyi-Gál Mihály, Zsélyi Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2018, 92-93. o.

⁶³ Gore, Al: *A jövő. A globális változás hat mozgatórugója*. Ford.: Hegedűs Péter, Takács Zoltán. HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2013, 305-306. o.

⁶⁴ „We do not inherit the planet from our fathers, we merely borrow it from our children.” Brower, David: *Let the Mountains Speak, Let the Rivers Run. A Call to Those Who Would Save the Earth*. New Society Publishers, Gabriola Island, B. C., 2000, 1. p.

országot, és kis, fejlődő szigetállamot. A kockázat sok társadalom túlélését, és a bolygó biológiai fenntartó rendszerét fenyegeti.”⁶⁵

A klímaváltozás tehát gyökeresen át fogja alakítani a világpolitikai folyamatokat is. E problémát az elmúlt esztendőben számos államelmélettel (is) foglalkozó szerző ismerte fel, és próbált a gyakorlati politika szintjén is hasznosítható válaszokkal szolgálni az előttünk álló kihívásokra nézve. Anthony Giddens 2009-ben jelentette meg az éghajlatváltozás és a politika kapcsolatát vizsgáló, *A klímaváltozás politikája* című, reményei szerint átfogó politikai stratégiát kidolgozó könyvét. Giddens meglátása szerint a „legdrámább kezdeményezések valószínűleg az előrelátó egyének tetteiből, és a civil társadalom energiájából fognak felpezsegni”,⁶⁶ s ha az *Extinction Rebellion* (ER) vagy a Greta Thunberg svéd diáklány által útjára indított *Fridays for Future* (FFF) példait szemléljük, megállapíthatjuk, hogy a brit szociológus eme tézise beigazolódott. Giddens meggyőződése, hogy a mindennapok világát a „tudjuk, mégsem tesszük” mentalitása hatja át; a hétköznapijaink során ugyanis egyáltalán nem vagy csak nehezen vagyunk hajlandóak változtatni a káros hatásokkal járó mindennapi szokásaikon (teleengedjük vízzel a fürdőkádjainkat, összkerékhajtású gépjárműveket vásárolunk, tényleges használat nélkül is készenlétben tartjuk elektromos készülékeinket, és így tovább). A „Giddens-paradoxon” lényege is éppen ebben rejlik: amíg a klímaváltozás hatásai nem érzékelhetőek számunkra, addig az ismert tudás ellenére is tétlenek maradunk, és csak a kedvezőtlen hatások realizálódásakor kezdünk el aktivizálódni – akkor viszont már késő lesz, ezért lényegében eltékozoljuk a jövőnket. Giddens jelzi, hogy az Északi-sark jégmentessé válása óriási geo-, biztonság-és energiapolitikai változásokat fog eredményezni, és a jégtakaró alatt rejlő energiaforrások kiaknázásáért óriási vetélkedés kezdődhet az érdekelt országok, az Oroszországi Föderáció, az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Dánia és Norvégia között. Giddens a meddő, a tagállamok kétséges végrehajtásától és érdekarcaitól függő nemzetközi klímafórumok szervezése helyett az USA és a Kínai Népköztársaság között kötendő kétoldalú energiapolitikai megállapodás tető alá hozatalát sürgette. Giddens szerint a „fenntartható fejlődés” mantraszerű ismételtetése helyett a fejlődő és fejlett világ társadalmi közötti különbségekre lenne érdemes fókuszálni.

A klímaváltozás kezelésének középponti szereplőjévé Giddens meglátása szerint a szolgáltatásokat és garanciákat biztosító államnak (*ensuring state*) kell válnia. Az államnak a szociológus meglátása szerint élen kell járnia a különböző csoportok mobilizálásában, valamint a kollektív problémák kezelésében, a közcélok megfogalmazásában és végrehajtásában. Ebben a „missziójában” okvetlenül támaszkodnia kell a regionális és helyi önkormányzati kapacitásokra is, vállalva a többszintű kormányzás során gyakorolt katalizátor szerepet (például ökövárosok építésekor). Gyümölcsöző együttműködésre kell törekednie továbbá a civil társadalom képviselőivel, más államokkal, illetve a különböző nemzetközi szervezetekkel is. Giddens az alábbi tematika mentén egy komplex intézkedéscsomagot is az államok figyelmébe ajánl. (1) A hosszú távra tervező, felelős politika révén az állampolgárok segítése az előre gondolkodásban. (2) A klímaváltozással járó kockázatok világos megfogalmazása. (3) A politikai és gazdasági konvergencia (szakpolitikák összehangolása, az üzleti szférával való együttműködés) működési mechanizmusainak elősegítése. (4) A normál piaci működésbe való beavatkozás a „szennyező fizet” elv jegyében. A szén-dioxid felhasználás megadóztatása. A megújuló energiaforrások támogatása, a szén alapú technológiáktól való távolodás elősegítése. (5) A klímapolitika ellen ható gazdasági és üzleti érdekek blokkolása. (6) A klímaváltozás elleni küzdelem ügyének folyamatos napirenden tartása. (7) Környezetkímélő költségvetési-és gazdaságpolitika kidolgozása. A megújuló forrásokkal kapcsolatos innovációk adókedvezményekkel, közvetlen és közvetett támogatásokkal történő bátorítása. (8) A klímaváltozás hatásaihoz történő alkalmazkodás elősegítése. (9) A helyi, regionális, nemzeti és

⁶⁵ *Transforming our World. The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Idézi: Simai: i. m., 349-350. o.

⁶⁶ Giddens, Anthony: *The Politics of Climate Change*. Polity Press, Cambridge – Malden, 2009, 4. p.

nemzetközi klímapolitika szempontjainak integrálása. Giddens szerint kiemelten fontos egy politikai táborokon átívelő konszenzus kialakítása, amely alkalmasnak bizonyulhat arra, hogy kidolgozza a példaként állított közösségi értékeket, hangsúlyozza a zöldpolitika kedvező egészségügyi hatásait, menedzsel egy átfogó klímapolitikát, valamint „levevényel” egy szankciókra és ösztönzőkre építő zöld költségvetési reformot.⁶⁷

A Joel Wainwright – Geoff Mann szerzőpáros a *Klíma Leviatán – Bolygónk jövőjének politikaelmélete* című könyvében a Leviatánban lefektetett hobbesiánus elméletet igyekszik új alapokra helyezni. A szerzők amellet érvelnek, hogy a klímaváltozás – lévén, hogy globális problémáról van szó – hatékony kezelése csak globális szintre emelve képzelhető el. Munkájuk azt vizsgálja, hogy miként lehet a jövőben megalkotni egy olyan globális hatókörű szuverén hatalmat, amely nyilvánvalóan komoly kihívást jelentene a nemzetállami szuverenitás hagyományos felfogására nézve. Nagy igazság, hogy a klímaváltozás hatásai nem tartják tiszteletben a nemzetállami határokat, a bolygón fellelhető élővilág pedig az emberiség közös kincsének minősül, nem pedig egy-egy állam tulajdonának. Az egoista indíttatású állami szuverenitás korlátozására irányuló erőfeszítések napjainkra már meg is jelentek, például a kínai környezetszennyezést több állam és nemzetközi szervezet is érdemben fogná vissza.⁶⁸ Az emberiség belátható időn belül kénytelen lesz érdemben, és globális hatókörben foglalkozni a klímaváltozás problémájával, hiszen a szélsőséges időjárási körülmények mindannyiunk életére negatív hatással vannak. Ha az egyes államok a tagadás álláspontjára helyezkednek – amint azt például Donald Trump vagy Jair Bolsonaro példái mutatják –, akkor könnyen elképzelhető, hogy a legrosszabb forgatókönyv valósul meg. Ez a „klíma-Behemót” nemzetállami szinten mozgó, és a neoliberális piacpártiak által támogatott reakciós megoldása lenne, amelyben a nemzetállamok félnek elköteleződni egy „új, globális szuverén” megszületése mellett, és mindent meg is tesznek egy ilyen lehetőség bekövetkezte ellen – miközben kiszolgálják a vállalati érdekeket. Ez az opció egyébként a klímaváltozás előrehaladott voltára tekintettel a „klímamenekültek” számának megugrásával jár, ami a populisták politikuskok további megerősödéséhez vezet. A „klíma-Leviatán” forgatókönyve ezzel szemben azt jelentené, hogy a klímaváltozás kezelésében megjelenik egy új, globális hatókörű szuverén szereplő, aki a planetáris szuverenitásból fakadóan a nemzetállami szuverenitások felé kerekedik, és az erő eszközével kényszerít(het)i rá az államokat arra, hogy együttesen kezeljék a klímaváltozás hatásait. Ez a globális entitás egy olyan hatalmi szereplő lenne, aki a Föld érdekeit tartaná szem előtt, és az egész planétára kiterjedő cselekvőképessége folytán akár rendkívüli eszközöket is bevethetne annak érdekében, hogy megvédje a földi életet (meghatározva például, hogy melyik állam mekkora emissziós kerettel rendelkezik). A „klíma-Mao” – mint az ökológiai válság antikapitalista kezelésmódja – szintén az egész világra kiterjedő szuverenitást intézményesítene, és akkor valósulhatna meg, ha az euro-atlanti világ a szén-dioxid kibocsátás drasztikus visszafogására vállalkozna a hegémónia fenntartása érdekében. Ez az egész világra kiterjedő szuverenitás a terror eszközéhez is folyamodhatna annak érdekében, hogy megroppantsa a nyugati tőke hatalmát. Egy szintén szóba jöhető, alapvetően optimista jövőkép (a szuverenitást elvetve) ugyanakkor azzal kalkulál, hogy a polgárok és a civil szervezetek a helyzet tarthatatlanságát felismerve összefognak, hogy egyesült erővel kezeljék a klímaváltozással járó kihívásokat. Egy ilyen lehetőség – ti. a globális szolidaritás és a bolygó iránti fokozottabb szeretet – kibontakozására egyébként Ferenc pápa *Laudatio Si* kezdetű (2015-ben kelt) enciklikája is utalt.⁶⁹

⁶⁷ Bővebben lásd Giddens: *i. m.*, illetve Lux Ágnes: *Egy könyv rémálmokról, katasztrófákról – és álmokról. Anthony Giddens: The Politics of Climate Change*, in *Századvég*, 12. évfolyam, 50. szám (2009), 143-150. o.

⁶⁸ Wainwright – Mann: *i. m.*, 40. p.

⁶⁹ Bővebben lásd Wainwright, Joel – Mann, Geoff: *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future*. Verso Books, London, 2018; *Ferenc pápa Laudatio si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról*. Szent István Társulat, Budapest, 2015.

A földrajzi tényezők mindig hatással voltak az államok és a népek létrejöttére. Befolyásolták a háborúkat, hatással voltak a hatalom működésére, a politikai folyamatokra, és az embercsoportok társadalmi fejlődésére is. Tim Marshall amellett érvel, hogy napjainkban is sokat számít „a földterület, ahol élünk, dolgozunk, és felneveljük a gyermekeinket”, és a bolygón élő 7,5 milliárd ember „vezetőinek döntéseit bizonyos mértékig meghatározzák a mindnyájunkat korlátok közé szorító folyók, hegységek, sivatagok, tavak és tengerek – ahogyan ez a múltban is történt.”⁷⁰ Szeretik-e ezt a helyzetet vagy sem, ténykérdés, hogy az államok bizonyos szempontból mai napig a „földrajz fogságában” élnek, és a globális klímaváltozás tovább fogja fokozni a természeti folyamatoknak való kitettségüket. Valós veszély például, hogy a globális felmelegedés miatt hatalmas embertömegek hagyhatják el a lakóhelyüket, megindítva ezzel egy modern kori népvándorlási folyamatot. A Maldív-szigetekhez és Bangladeshez hasonló területeket elnyelheti a megemelkedő tenger, és ez a klímamenekülteket fogadó országokat is kihívás elé állíthatja. Folytatódhat a Száhel-övezet alatti területek elsivatagosodása is, egyre gyakoribbá és hevesebbé téve az olyan háborúkat, mint amilyen a szudáni Darfúrban tört ki. Lehetséges veszélyfaktorként jelenhet meg a vízért folytatott háborúk kitörése, és így tovább.⁷¹

Robyn Eckersley a „zöld államról” szóló könyvében⁷² amellett érvel, hogy időszerű a „szuverenitás kizöldítése”, azaz a demokráciáról és a szuverenitásról vallott klasszikus elképzeléseinek újragondolása. Gondolkodásunk váltóit egy határozottan zöld karakterű, demokratikus állam irányába érdemes állítanunk; ez lehet ugyanis a „felelőtlen növekedéstől függő” jóléti állam, és az egyre terebélyesebbé váló neoliberális versenyállam alternatívája. Az államoknak hozzá kell járulniuk egy aktívabb és hatékonyabb, környezettudatos állampolgári mentalitás kialakításához, és mind hazai, mind globális szinten felvilágosultabb, környezetbarát kormányzást kell megvalósítaniuk. Eckersley szerint elodázhatatlan a zöld állam politikai elméletének kidolgozása, ami végső soron akár egy transznacionális, a „zöld demokratikus értékek” iránt elkötelezett állam normatív kereteinek, és az „ökológiailag felelős államiság” kritériumainak kimunkálását is magában foglalhatja. Eckersley szerint mindenekelőtt egy olyan „zöld demokratikus állam” alkotmányos struktúráját kell megfogalmazni, amely elkötelezettebben védi a természetet, mint a jelenlegi, (neo)liberális állam – hiszen a *mainstream* zöld diskurzussal ellentétben az államok igenis pozitív szerepet játszhatnak a globális és a hazai politika porondjain. Az államok az együttes cselekvésnek köszönhetően képessé válhatnak arra, hogy megfékezzék a kapitalizmus társadalomra és környezetre nézve egyaránt káros következményeit. A globális kapitalizmus rendszere csak az egyik nagy kihívás a XXI. században; megoldandó problémaként jelenik meg ugyanis a szuverén államokból álló nemzetközi rendszer anarchikus mivolta, azaz a nemzeti érdeket mindenek fölé helyező karaktere; továbbá a liberális demokrácia államainak demokratikus deficitjei – ti. hogy az adminisztratív gátak, a „hivatal packázásai” miatt képtelenek összehangoltan reagálni a környezeti kihívásokra. E problémákra az alábbi, egymást erősítő és együttesen alkalmazandó megoldások jelenthetik az elixírt: (1) a környezetvédelmi multilateralizmus (a környezetvédelmi tárgyú egyezmények, nyilatkozatok, nemzetközi környezetvédelmi normák) növelése. (2) A fenntartható fejlődés mellett az ökológiai modernizáció/korszerűsítés szempontjainak érvényre juttatása, versenyképes stratégiák alkalmazása a vállalatok és az államok részéről. (3) A környezettudatosság kialakítása, tudatosítása és érvényre juttatása a civil társadalom infrastruktúrájának segítségével. Fontos lépésnek bizonyulhat az új, „zöld demokratikus” érvelésmódok hangsúlyozása az állami igazgatás szervezetrendszerén keresztül;

⁷⁰ Marshall, Tim: *A földrajz fogságában. Tíz térkép, amely mindent elmond arról, amit tudni érdemes a globális politikai folyamatokról.* Ford.: Makovecz Benjamin. Park Könyvkiadó, Budapest, 2018, 9-10. o.

⁷¹ *Uo.*, 322.

⁷² Eckersley, Robyn: *The Green State. Rethinking Democracy and Sovereignty.* The MIT Press, Cambridge – Massachusetts, 2004.

a felvilágosító („right to know”) programok és törvények alkotása; a közösségi környezetvédelmi monitoring megszervezése; a környezetvédelmi hatásvizsgálatok szerepének növelése; (zöld) politikai tanácsadó bizottságok felállítása; a deliberatív demokrácia felkarolása; konszenzuskereső konferenciák szervezése. A posztliberális, zöld demokratikus állam felismeri, védelmezi és jutalmazza az ökológiailag felelős társadalmi, gazdasági és politikai interakciókat az egyének, a vállalatok és a különböző közösségek között. A zöld állam alkotmánya kiemelten védi a környezettel kapcsolatos információkhoz való hozzájutást, a vitatkozás és a tanácskozó demokrácia lehetőségét, és különösen azon csoportok számára biztosítja kiemelten a „környezeti igazságosságot”, amelyeket eddig kizártak vagy alulreprezentáltak a döntéshozatali folyamatok során. A zöld állam „projektje” soha nem valósítható meg végérvényesen; ez sokkal inkább egy olyan folyamatnak tekintendő, amely konstans módon megpróbálja érvényre juttatni a képviselőt és a részvétel lehetőségének kiterjesztését, valamint a környezetvédelem és a környezeti igazságosság minél nagyobb mértékű előmozdítását.

Harari is felteszi a kérdést, hogy az ökológiai összeomlás rémét a nacionalizmus miként lenne képes kezelni. „Van nacionalista válasz az ökológiai veszedelemre? Meg tudja állítani önmagában egy nemzet, bármilyen erős legyen, a globális felmelegedést? Az egyes államok persze számtalanféle zöldpolitikát a magukévá tehetnek, amelyek közül sok nemcsak környezetvédelmi, de gazdasági szempontból is előnyös. A kormányok megadóztathatják a szén-dioxid-kibocsátást, hozzáadhatják az okozott károk elhárításának költségeit az olaj és a gáz árához, szigorúbb környezetvédelmi szabályozást vezethetnek be, csökkenthetik a szennyező iparágak támogatását, és ösztönözhetnek a megújuló energiaforrásokra való átállásra. Esetleg fektethetnek több pénzt forradalmi környezetbarát technológiák kifejlesztésébe, egyfajta ökológiai Manhattan-terv keretében. (...) A klímaváltozás elkerüléséért (...) a kormányok, a vállalatok és az egyének is sokat tehetnek. A hatékonyság érdekében azonban ezt globálisan kell csinálni. Ha a klímáról van szó, az országok nem függetlenek. A bolygó túloldalán élők cselekedeteitől is függenek. (...) A nacionalista elszigetelődés a klímaváltozás kontextusában talán még veszedelmesebb, mint az atomháborúéban.”⁷³

Apropó, nacionalista elszigetelődés. A klímaváltozás következményeinek kezelését illetően léteznek olyan vélemények is, miszerint az egyes államok is képesek lehetnek az éghajlatváltozás hatékony válságmenedzsmentjére. Chile ennek kapcsán például azzal tudott „rivaldafénybe” kerülni, hogy a CEAF – az ország gyümölcskultúrákat tanulmányozó központja – egy ún. „szuperfa” kifejlesztésén munkálkodik, amely az egyes gyümölcsök és csonthéjasok gyökereit keresztezve képes ellenállni a változó éghajlati körülményeknek. A chilei kormányzat célja, hogy olyan új vetőmagokat fejlesszenek ki, amelyek révén a szélsőséges időjárási viszonyok közepette is lehetséges gyümölcsöt termeszteni – mintegy „járulékos következményként” ezáltal Chile geopolitikai befolyását is növelni lehetne. Az egyébként a globális klímaváltozás körülményeinek kialakításában is „oroszlánrészt” vállaló (hetente két széntüzelésű erőművet épít⁷⁴) Kína azzal rukkolt elő, hogy úttörő szerepet kíván játszani a mintegy hetvenezer taxi elektromos járművé történő átalakításában, és 2020-ig 361 milliárd amerikai dollárt kíván a megújuló energiába fektetni. A Fülöp-szigetek még 2012-ben keltett nagy feltűnést azáltal, hogy olyan festéket alkalmazott egyes épületeken, amely kiszívja a szmogot a levegőből. „A festék olyan hatékony, hogy csupán egy négyzetméter annyira meg tudja tisztítani a levegőt, mint egy kifejlett fa, és egyes manilai falfestmények ezer négyzetmétereseek.” Nem kizárt, hogy a jövőben a klímaváltozás hatásait illetően felkészült

⁷³ Harari, Yuval Noah: *21 lecke a 21. századra*. Animus, Budapest, 2018, 109-110. o.

⁷⁴ Scruton: *i. m.*, 288. o.

kormányok szolgáltathatják majd a legjobb ötleteket, így segítve más országokon, elismertetve ugyanakkor a geopolitikai hatalmuk kiterjesztését.⁷⁵

Az állam szerepét illetően sokan adnak hangot a kétségeiknek is. Scruton szerint a történelem arra tanít bennünket, hogy az olyan problémákkal, mint amilyen a klímaváltozás, a kőolajszennyezés, a műanyagszennyezés vagy a biológiai sokféleség elvesztése, az állami bürokraták nem tudják sikerrel felvenni a kesztyűt, hiszen ezek a projektek így könnyen ellenőrizhetetlenné és elszámoltathatatlaná válhatnak, „és az állam által bevezetett szabályozásnak olyan mellékhatásai vannak, amelyek gyakran még tovább rontanak is azon, aminek a gyógyítását célozzák. Mi több, ugyanazok ígérnek nagyszabású projekteket a tiszta energia előállítására és a környezetszennyezés csökkentésére, akik egyúttal hasonlóan nagy ívű elképzeléseket kínálnak a repülőterek bővítésére, az utak építésére és az autóipar támogatására is. A helyzet az, hogy amint a problémák a kormányok kezébe kerülnek, azonnal ki is kerülnek az ellenőrzésünk alól. A mi saját gondolkodásunkat a lokális igények formálták, nem pedig a globális bizonytalanságok.”⁷⁶

Ralf Dahrendorf epés megjegyzése rávilágít arra, hogy pusztán a rövidtávú érdekeinkre koncentrálva mennyire képtelenek vagyunk a globális klímaváltozás drámai következményeink „beárazására”: „A klímaváltozás elleni küzdelem politikájának hiányából látjuk, hogy a rövid/középtávú gondolkodás határozza-e meg a cselekvőket. Talán szükség van döntő eseményekre, hogy ezek előmozdítsák a döntő cselekvéseket. Bangladesnek, sőt Hollandiának lehetőség szerint el kell merülnie a tenger hullámaiban, mielőtt Al Gore vagy Nicholas Stern üzenetét meghallanák.”⁷⁷ Konrad Lorenz profetikus szavai ma is vészjóslóan kísértenek: „Amikor a civilizált emberiség az őt körülvevő és éltető természetet elvakult és vandál módon pusztítja, ökológiai összeomlással fenyegeti önmagát. Amikor ezt majd gazdaságilag is megérzi, valószínűleg felismeri hibáját, de megeshet, hogy akkor már késő lesz. Sajnos azonban azt fogja utoljára észrevenni, hogy ennek a barbár folyamatnak a során milyen lelki sérüléseket szenved. Az élő természettől való általános és gyors elidegenedés nagyban felelős a civilizált ember esztétikai és erkölcsi eldurvulásáért. Miért is érezne a felnövekvő ember tiszteletet bármi iránt, ha minden, amit maga körül lát, emberi mű, mégpedig nagyon is silány és ocsmány emberi mű. A városlakók elől még a csillagos égbolt látványát is elfedik a toronyházak és a vegyi eredetű légköri szennyezés.”⁷⁸

A fentiekben vázolt tendenciákra tekintettel számos gondolkodó sürgeti, hogy vizsgáljuk felül a jelenlegi, a fogyasztói társadalom paramétereire felépített életvitelünk elveit, és gondoljuk újra az eddigiekben követett értékek hierarchiáját. Aldo Leopold 1949-ben kelt gondolatai ma is fájóan aktuálisnak bizonyulnak: „A mi időnkben nincs még kidolgozva az etikus magatartás a föld, a rajta növekvő állatok és növények iránt. A föld – akárcsak Odüsszeusz fiatal rabszolganői – még mindig tulajdonnak számít. A földhöz való viszonyunk még kimondottan gazdasági: jogaink vannak vele szemben, de kötelességünk semmi.”⁷⁹ Gyökeresen változtatni szükséges a természeti környezettel szembeni viselkedésünket szabályozó normákon: szakítani kell a materialista felfogás piedesztálra emelésével, és a fogyasztói kultúra fetiszizálásával; fel kell hagyni azzal a szemlélettel, amely folyton-folyvást azt szajkózza, hogy az embernek uralkodnia kell a természetten – hiszen az ember nem lehet a természet ura, legfeljebb csak polgára. Abban az egyes környezetvédelmi irányzatok sem

⁷⁵ Prakash, Abishur: *Új geopolitika. A világ jövője. Technológia*. Ford.: Berki Éva. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft., Budapest, 2018, 177-180., 183. o.

⁷⁶ Scruton: *i. m.*, 7-8. o.

⁷⁷ Dahrendorf, Ralf: *Válság után: vissza a protestáns etikához? Hat megjegyzés*, in *Fordulat*, Új folyam, 15. szám (2011), 118-119. o.

⁷⁸ Lorenz, Konrad: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Ford.: Keve Károly. Ikva Könyvkiadó Kulturális, Szolgáltató Kiszövetkezet, Sopron, 1989, 25. o.

⁷⁹ Leopold, Aldo: *A Sand County Almanac And Sketches Here and There*. Oxford University Press, Oxford – New York, 1949, 203. p.

értenek egyet, hogy az ökológiai fordulat miként valósuljon meg: vannak, akik – korlátozott mértékben ugyan –, de elfogadják a természet ember által történő felhasználását, míg mások kizárólag az „érintetlen természet” megőrzését tudják legitim célkitűzésként elfogadni.⁸⁰ Azon persze lehet vitatkozni, hogy miként próbáljunk udvarolni Gaia istennő kegyeinek (újbóli) elnyerése érdekében, az viszont vitán felül áll, hogy a heves bókólást immáron nem odázhatjuk el.

⁸⁰ Nyirkos Tamás: *Politikai teológiák*. Typotex – PPKE, Budapest, 2018, 129. o.